

**ЎЗБЕКИСТОН ГЕОГРАФИЯ
ЖАМИЯТИ
IX-СЪЕЗДИ
МАТЕРИАЛЛАРИ**

Тошкент, 12-13 декабрь 2014 йил

**МАТЕРИАЛЫ IX-СЪЕЗДА
ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА
УЗБЕКИСТАНА**

Ташкент, 12-13 декабря 2014 года

Основой решения проблем устойчивого развития должны стать преодоление и смена приоритетов и ценностей технологической цивилизации, переход к новому экологически ориентированному типу развития.

Существует 10 основных целей, достижение которых позволит странам вступить на путь устойчивого развития: здоровая окружающая среда, экономическое процветание, строгое соблюдение правовых норм, охрана окружающей среды, рациональное управление ресурсами, устойчивость территориальных сообществ, вовлечение граждан в процессы принятия решений, стабилизация численности населения, экологизация системы образования, международная ответственность.

Переход Республики Узбекистан к устойчивому развитию возможен лишь при обеспечении и соблюдении принципов устойчивого развития всеми ее регионами. Для этого необходима разработка региональных и межрегиональных программ, учитывающих местные особенности, но ориентирующихся на программные и прогнозные документы республиканского уровня, соответствие решаемых региональных проблем национальным задачам.

Литература:

1. География и окружающая среда.-СПб.: «Наука», 2003.-С.3
2. Кочуров Б. И. Геоэкология: экодиагностика и эколого-хозяйственный баланс территории. М.: 1999.
3. Кочуров Б. И. Экологический риск и возникновение острых экологических ситуаций // Изв. РАН. Сер. Геогр. – 1992. – № 2. – С. 112–122.
4. Попков Ю.С., Ростопшин Ю.А. Общее содержание проблемы устойчивого развития.// Системный анализ проблемы устойчивого развития. Труды Института системного анализа Российской академии наук. -2014.. Том.54-С.6

ЖИЗЗАХ ВИЛОЯТИ МЎҒУЛЧА ТОПОНИМЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ ҲАҚИДА

Ҳакимов Қ.М., Усмонов М.Р., Унгалов О.

Жиззах давлат педагогика институти

Ҳар қандай ҳудудий топонимияни ўрганиш жараёнида вақт ва ёш омилини доимо инобатга олмоқ лозим, у эса турлича бўлиши мумкин. Одаган бундай ҳолларда субстрат топонимларнинг шаклланиш жараёни асрлар ва ҳатто бир неча минг йил давом этиши мумкин. Географик номлар маъмурий-худудий чегараларни тан олмайди. Шу сабабдан, вилоят топонимияси аста-секинлик билан асрлар давомида турли тилли ва ёшдаги бир неча қатламлардан ташкил топган.

Маълумки, жой номларининг келиб чиқиши ва амал қилиши халқлар тили ва жамият ривожланиши билан узвий боғлиқдир. Асрлар давомида тарихий шароит, тиллар ва халқларнинг ўзгариши топонимларга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Шу сабабдан ҳеч бир минтақада бир тилдаги географик номларни учратиш бўлмаганидек, вилоят ҳудудида ҳам худди шу ҳолатни кўриш мумкин.

Қадимий географик номларнинг келиб чиқишини аниқлаш учун аниқ тарихий манба ва тарихий шароитдан хабардор бўлмасдан туриб, жой номининг келиб чиқиши тўғрисида хатосиз бирон фикр айтиш қийин. Баъзан манбалар топилган тақдирда ҳам, улар ёрдамида топонимларнинг тарихий босиб ўтган йўлини аниқлаш ва тиклаш анча машаққатли меҳнатни талаб қилади, чунки бир вақтлар тушунарли бўлган топонимлар кейинчалик изоҳталаб ёки умуман тушунарсиз бўлиб қолиши ҳам мумкин. Юқорида қайд этилганидек вилоят топонимиясида турли даврларда ва турли тилларда яратилган географик номларни учратиш мумкин. Республиканинг бошқа вилоятлари каби Жиззах вилояти топонимияси таркибида ҳам алоҳида бир стратиграфик қатламни мўғулча номлар ташкил этади.

Шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон топонимияси таркибидаги мўғулча топонимлар Э.М.Мурзаев (1957) ва Ц.Д.Номинхоновлар (1962) томонидан қисман ўрганилган. Масалан,

Ц.Д.Номинхонов таджикотларига кўра, республика ҳудудидаги 136 та аҳоли пункти номига мўғул этнонимлари асос бўлиб хизмат қилган [6]. Шулар қаторига, вилоят ҳудудидаги асли мўғул тилидан ўзлашган сўзлардан пайдо бўлган географик номларни киритса бўлади. Уларнинг асосий қисми минтақанинг мўғуллар томонидан босиб олинган даврда (XIII аср) пайдо бўлган ва ҳозирда вилоят топонимияси таркибида кичик бир гуруҳни ташкил этади. Соҳа мутахассисларининг фикрига кўра, мўғулча топонимларнинг камлигига уларнинг маҳаллий халқ билан аралашиб дини ва тилини қабул қилганлиги сабаб бўлган.

Мўғул сўзи маъносини Абулғозий Баҳодирхон «Шажарайи турк» китобида бундай таъриф берган: «Асл лафз мўғул мунгул турур. Авомнинг тили келмасликидин бора-бора мўғул гедилар. Мунгнинг маъноси барча турк билурлар қайгу маъносина турур. Улнинг маъноси сода дил, яъни қайғули сода темак бўлур» [1].

Маҳаллий географик терминлар таркибидаги доvon, кўтал, кўрик, қудуқ, балчиқ, ўрда, дала, тўкай каби сўзлар ҳам аслида мўғул тилидан ўзлашган. Масалан, географик терминлар таркибида учрайдиган кўтал сўзи тоғлардан ошиб ўтадиган йўл, пастрок доvon деган маънони англатади. Кўтал сўзи тарихий манбаларда, масалан «Бобурнома»да ҳам жой номлар таркибида учрайди [2]. Т.Нафасов талкинида, «кўтал туркий ва мўғул тилларига хос сўз. Мўғул тилида хўтул - тепа, унча баланд бўлмаган қия баландлик. Тоғлик районлар аҳолиси нутқида ошиб ўтиладиган йўли бўлган баландлик [3].

Вилоят этнонимияси ва этнотопонимиясида жуда кўп номлар борки, улар мўғул ва бошқа қардош туркий халқлар орасида ҳам учрайди. Чунончи, найман, жалойир, буркут, кўнғирот, кенагас, қовчин, қангли каби қабил ва уруғ номлари шулар жумласидандир. Масалан, Зомин ва Ғаллаорол туманларида Найман этноойконимлари бор. Қадимий туркий уруғлардан бирининг номи. Охириги йилларда тўшланган маълумотлар асосида, найманлар аслида саккизўғиз номли туркий қабил вакиллари бўлиб, мўғуллар ўз тилига мослаб найман деб атаганликлари тасдиқланган.

Вилоят топонимияси таркибида сақланиб қолган Тўкай, Ёмчи (Фориш тумани), Ём (Зомин тумани), Мўғол (Бахмал тумани), Кўтал (Ғаллаорол тумани) каби ойконимлар аслида мўғул тилидан ўзлашган. Ана шундай географик номлардан бири Зомин туманидаги Ём ойконимидир. Ём - кишлоғи тарихий манбаларга кўра XIII-асрдан шу ном билан маълум. Ём мўғулча сўз бўлиб йўл демақдир. Академик Б.Я.Владимирцов (1884-1931) ёзишича: «ём сўзи мўғуллардан туркий тилларга ўтиб, мўғуллар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиёда жуда кенг тарқалган. Ёмлар чингизийлар даврида қурила бошлаган. Кейинчалик ём сўзи «чопарлар, йўловчилар кўнадиган ва от алмаштирадиган жой», «бекат» маъносини ифодалаган. Ёмда доим отлар шай туриб, бир қанча киши хизмат қилган. Угедейхон кўплаб ёмлар қурдирганлиги билан фахрланганлиги маълум» [4].

Шуни айтиш керакки, Ўрта Осиёда мўғуллардан кейин ҳам ёмларга зарурат борлиги учун улар сақланиб қолган. Бунга «Бобурнома»даги қуйидаги сўзлар мисол бўла олади: «... хар ўн саккиз қуруҳда олти ём оти боғлагайлар. Ёмчи ва сайисга улүфа ва отларга алик тайин бўлғай».[2] XV-аср ўзбек тилига ёмхона - емхона, отлар сақланадиган жой, ём оти - чопар от, ёмчи - ём хизматчиси сифатида ўзлашган. Фориш туманидаги Ёмчи кишлоғининг номи ҳам «ём хизматчиси» деган маънони беради.

А.Пардаевнинг эътирофи этишича: «ём сўзи айрим ҳолларда «жом» кўринишида ҳам ифодаланган. Ўзбекистон ҳудудидаги «жом» номи билан аталадиган жой номлари мазмун - моҳиятига кўра ёмнинг айнан ўзидир» [5]. Шуниндек, муғулча ём сўзи нафақат туркий тилларга балки славян, хусусан, рус тилига ҳам ўтган. Масалан, рус тилидаги «ямшик» сўзига ём сўзи асос бўлган.

Т.Нафасов ҳам ём (жом) сўзини аслида муғулча эканлигини ва у ўзбек тили ва айрим туркий - козок, қирғиз, қорақалпоқ, татар, туркман - тилларига XIII-асрдан бошлаб, муғуллар ҳужуми ва ҳукмронлиги натижасида ўзлашганлигини таъкидлаган. Олимнинг ёзишича, кейинчалик ём сўзи яна истемолдан чиққан, бунга шу сўз аңлатган тушунча, предметнинг ижтимоий ҳаётда йўқолиши сабаб бўлган, аммо географик номлар таркибида сақланиб қолган [3].

Яна бир мисол, Э.М.Мурзаев ёзишича, Жиззах шаҳридаги Сайхан маҳалласининг номи ҳам аслида мўғулча «сайкан» сўзидан олинган «чиройли», «гўзал» деган маънони беради, кейинчалик географик термин сифатида бу сўз ўзбек тилига ўзлашган ва ҳозирда катта, текис очик жой, майдон маъносини ифодалайди. Маҳалла Молғузар тоғлари этагида атрофи очик, текис ва кенг яланглик ерда жойлашган [6].

Баъзи мутахассислар мўғул тили билан боғлиқ бўлган географик номларни алоҳида тарихий қатламларга ажратишни кераги йўқ, мўғул тилидан ўзлашган топонимлар аллақачон тилимизнинг луғавий бойлигига айланиб, халқ орасида сингиб кетган, сон жихатидан ҳам бундай топонимлар кўп эмас, деб ҳисоблайдилар. Аслида, босқинчилар сафида келган турли этник бирликлар, жумладан мўғуллар давр ўтиши билан маҳаллий халқ таркибига сингиб кетган бўлса ҳам аммо, уларнинг «изи» географик номлар таркибида ҳозирга қадар сақланиб қолган. Масалан, Ўрта Осиёни босиб олган араблар этник жараёнга таъсир қилмаса-да, ислом дини ҳукмронлигини ўрнатган. Мўғул истилоси эса, бутун минтақада ўз таъсирини ўтказиб маҳаллий халқнинг ирқий тузилишига бир оз ўзгаришлар киритган.

Хулоса шуки, вилоят топонимияси бир неча давр маҳсули бўлиб ҳар бир даврнинг ўзига хос топонимлари мавжуд. Аммо, шунинг ҳам унутмаслик керакки, даврлар орасидаги чегаралар шартли бўлиб, стратиграфик қатламлар орасида узвий боғлиқлик мавжудлиги сабабли уларни аниқ белгилаб бўлмайди. Янги қатлам аввалгисини тўлдирса, эскиси янги қатламга ўз таъсирини ўтказган.

Адабиётлар:

1. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. - Т., 1992. - б. 7.
2. Бобур Захириддин Муҳаммад. Бобурнома. - Т., 1960. - б. 421.
3. Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. - Т., 1985. - б.56.
4. Владимирцов Б.Я. Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам. ДАН. - Владивосток, 1929. -стр.124.
5. Пардаев А. XV-XVI-аср ёзма манбаларида Жиззах. - Т., 2001. -б.48.
6. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. - М., 1974. -стр. 259.

ҚУЙИ ЗАРАФШОН ТАБИЙ ГЕОГРАФИК ЎЛКАСИДА АТМОСФЕРА ХАВОСИНИНГ ИФЛОСЛАНИШИ БИЛАН БОҒЛИҚ МУАММОЛАР

Ҳамроқулова М.Ў., Авезов М.М.
Ўзбекистон Миллий университети

Қуйи Зарафшон табиий географик ўлкаси Ўзбекистоннинг жануби-ғарбий қисмида, маъмурий жиҳатдан Бухоро вилояти, қисман Навоий ва Қашқадарё вилоятлари ҳудудида жойлашган. Ўлка Зарафшон дарёси водийсининг Хазар йўлагига торайган қисмидан бошланиб, Бухоро ва Қорақўл дельталарини, Қизилқумнинг жанубий ва жануби-шарқий қисмларини, Кемираққум ва Саидикли чўлларининг бир қисмини ўз ичига олади. Ўлка ҳудуди арид иқлимли минтақада жойлашган бўлиб, табиий географик жиҳатдан бир-биридан кескин фарқ қилувчи иккита йирик табиий комплекс – Жанубий Қизилқум чўллари ва Зарафшон дарёси ҳосил қилган Бухоро ва Қорақўл воҳаларидан иборат.

Инсонлар қадимдан Зарафшон дарёси ҳосил қилган Бухоро ва Қорақўл воҳаларида истиқомат қилиши ва хўжалик фаолиятини юритиши давомида маданий ландшафтларни ҳосил қилган ҳамда атмосфера, гидросфера, литосфера ва биосферага атрофлича антропоген таъсир кўрсата борган. Антропоген таъсирнинг ортиши туфайли табиатнинг ўзини-ўзи қайта тиклаш имкониятлари пасайиб, жамият олдида турлича экологик муаммолар пайдо бўлди. Бу компонентлар орасида атмосферанинг ифлосланиши алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, мазкур мақолада биз унга кенгрок тўхталмоқчимиз.